

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ЛЕКСЕМИ ЛИС В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті схарактеризовано етимологію лексеми *лис* та її розвиток в історії української мови. Проаналізовано зміни у семантиці і словотворі цієї лексеми, зроблено висновок про семантичну вторинність сигніфіката *лис* у часовому зрізі.

Ключові слова: етимологія, історія української мови, лексема *лис*, семантика, словотвір.

Етимологія лексеми *лис* на сьогодні не має однозначного етимологічного трактування. Звичайно її виводять з і.-є. **leips-*, псл. **lis-* (*liš-*) «червоно-жовтий» [4, с. 240–241] і від інших реконструйованих основ. Вважається, що складність визначення лексеми є наслідком її табуйованості і, отже, відмінності шляхів розвитку в різних мовах [4, с. 241]. Відсутність сталого погляду на етимологію цієї лексеми спонукає до глибшого її дослідження.

Мета роботи – простежити розвиток лексеми *лис* у зв'язку з розвитком табуйованих слів, зокрема семантично спорідненого слова *вовк*.

Завдання роботи полягає у висвітленні діахронних змін у словотворі та семантиці лексеми *лис*, у з'ясуванні ролі зменшено-пестливих формантів у розвитку семантичного поля вихідної лексеми.

З методичного погляду у дослідженні використано новий підхід, що поєднує елементи порівняльно-історичного, феноменологічного, зіставного, структурального аналізу. Акцент поставлено на побутуванні слова в діалектному мовленні, зокрема у мовному ареалі південно-західних говорів.

Слово *лис*, як і лексеми *вовк*, *ведмідь*, належали до категорії табуйованих слів і для стародавньої людини «були предметом побоювань та магичних обрядів» [5, с. 138], що відбито у фольклорі, зокрема у казках. Безперечно, між *лисицею* і *вовком* існує тісний зв'язок не лише в позамовному, а й у мовному просторі.

Етимологію лексеми *лис* (< слов. **lisa*) виводять з і.-є. платформи **pek-* і зазначають два шляхи її розвитку через вторинну вокалізацію: перший – виникнення «форми *-i-* ряду (**(y)leipk-* > слов. **lisa*), другий – форми з вокалізмом *-y-* ряду (**(y)loupek* > лат. *vulpēs*, лит. *lāpė*, латв. *lapsa* [5, с. 139], де «палатальне *k* дало закономірний свистячий (шиплячий) [...] з подальшим спрощенням групи приголосних *-ps-* у слов.

**lisa*» [5, с. 138]. Таким чином, реконструйована семантика слова умовно складається з двох коренів: «і.-є. **uel-* – «дерти, рвати» (> «викрадати, хитрувати») і **pek-* – «дерти, смикати, щипати», «тобто **uel-pek-* – щось на кшталт «хитрого злодія» [5, с. 139].

Базуючись на зв'язку праслов. **lisa*, **lisъ* з лит. *lāpė*, латв. *lapsa*, лат. *vulpēs*, а також беручи до уваги наявність спільних *-l-p-* у цих словах, етимологи пояснюють будь-які відмінності табуйованістю згаданих лексем [5, с. 137–138]. Ці ж *-l-p-* маємо і в терміні *вовк*: лат. *lupus*, фр. *loup* та готськ. *wulfs*, нім. *Wolf*. Форми **vulcus*, **volcus* порівнюють з хетськ. *yalḫ* «бити» [13, с. 338].

І.-є. **ul-pek-* – складне двокореневе багатозначне слово, об'єднане спільною семою *дерти*, де реконструйована платформа **-pek* розвинула більше значень, що передають складнішу, порівняно з основою **uel-*, дію. Якщо порівняємо хетськ. *yalḫ* «бити» (однокоренева однозначна лексема) й і.-є. **ul-pek* (двокоренева багатозначна), де **uel-* – «дерти, рвати», побачимо певну семантичну спорідненість, що зумовила похідність другої лексеми від першої.

Ймовірно, сема *бити* на позначення простішої дії виникла раніше, ніж сема *дерти*, що передбачає увагу до предмета дії і пов'язаних з ним деталей. Це твердження базується на зіставленні напрацьованих суб'єктом навичок: щоб дерти або смикати, треба сконцентруватися на дії, бути обізнаним із властивостями об'єкта, над яким її виконують; натомість дієслово *бити* не вимагає цього від суб'єкта дії. Тому безпосередній розвиток лексеми *вовк* (< і.-є. **ulkwos*) з кореня «**uel-* «рвати» або **uelk-* «тягти, волокти»» (що пов'язує семантику першоазви *вовк* з лексемами «“грабіжник” або “той, хто роздирає”» [4, с. 411]) є дещо сумнівним. Ймовірно, **uel-* або **uelk-* розвинулися з табуйованого хетськ. *yalḫ* («бити») і були проміжною ланкою на шляху до постання двоосновного і.-є. **ul-pek*.

Досліджено, що вивчення первісною людиною істот відбувалося діяхронно в напрямку від більших (загрозливіших) звірів до дрібніших [3, с. 12], що на рівні мови також може слугувати підтвердженням давнішого виникнення лексеми *вовк* (назви більш небезпечної тварини) порівняно з фонетично спорідненою лексемою *лис*, що постала тоді, коли свідомість давньої людини помітила лисицю – менш загрозливу істоту.

Ці родові зв'язки збереглися в українських казках про тварин у вигляді кумівства *вовка* і *лисиці*. Зокрема, на території України в першій половині ХХ ст. ще побутовали казки, темою яких були родинна злагода між лисицею і вовком («Вовк та лисиця побратались і покумались і стали вмісті жити і контуватись» [7, с. 78] («Лисиця і вовк на присязі» – з покликанням на видання¹), втрачена через несприйняття одним із персонажів зверхності іншого («Та таки вовк, як сильніший, то сам усе пожирав, а лисиці не давав. От лисиця стала думати-гадати, як би вовка справдувати» [7, с. 78]).

Натомість у казці «Хитрий вовк» [7, с. 217]² йдеться про те, як вовк «обманює» Бога, тобто здійснює переступ через марковане творцем табу не їсти наземних тварин, а споживати рибу й істот, що мешкають у воді; його брехня сприймається як виявлена хитрість: вовк удає, що чув протилежне до сказаного Богом. Таким чином, вовк постає перед нами первісним грішником, злочин якого персоніфікується і переслідує персонажа у наступних казках уже в образі лисиці, адже поняття *гріх* поступово відривається від носія і, відповідно, універсалізується та формується у такий сигніфікат, денотатом якого стає також табуований образ, що вже символізує обман, хитрість, зло. Так, у казці «Лисиця і вовк на присязі» хитра лисиця заманує вовка в пастку, поставлену на неї, де його знаходить і вбиває Бог (що в кінці набуває образу мисливця) і паламар (набуває образу пса): «Он біжить біг з кійком, а за ним паламар іде» [7, с. 79]. Очевидно, що паралелі *бог-мисливець*, *пес-паламар* були додані набагато пізніше (коли казка втратила ритуальну вартість), щоб зробити фабулу зрозумілою. Казка дає змогу простежити творення нової лексеми крізь призму образного мислення, де важливу роль відіграє семантичний аспект.

¹ Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Издание гос. Рус. геогр. об-ва. – Л., 1929. Записав П. Иванов у с. Ново-Катеринослав Куп'янського пов. Харківської губ. від І. Рудича. Час запису не зазначено.

² Записана приблизно в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на території Закарпаття та Лемківщини.

На розвиток семантичного поля лексеми *лис* у мові вказує стаття «**lisa*» «Етимологического словаря славянских языков» за ред. О. Н. Трубачов, а де згадано про «вторинне вживання вихідного терміна і значення “лисиця” у слов'янських мовах» [5, с. 137]. Як можна спостерегти, видозміна первісної основи **lisa* з розширенням її семантичного поля відбувалася на трьох мовних рівнях: фонологічному, морфологічному і лексичному. Перший дозволяє простежити розвиток зменшено-пестливого звучання фонемі в похідному слові, від чого може залежати зміна способу звучання основного її варіанта. Другий засвідчує творення формантів за допомогою зменшено-пестливих суфіксальних сполук. До третього можна віднести розвиток нових конотацій та, відповідно, формування багатозначності похідних слів. Найтісніші контакти маємо між лексичним і фонологічним, лексичним і морфологічним рівнями.

Зв'язок між словом і позамовним об'єктом засвідчують уже давні вірування народів. Зокрема, Д. Зеленін зазначає, що первісна людина наділяла як тварину, так і рослину властивостями переміщення з одного місця на інше. Про це свідчить збереження у східних слов'ян до початку ХХ ст. переконання у тому, «що в Купальську ніч дерева переходять з одного місця на інше і розмовляють між собою» [6, с. 22]. Е. Тайлор говорить про первинне намагання людини задобрити природу через принесення їй жертви: спершу людської, згодом – тваринної.

Цілком можливо, що ці зміни мали місце у творенні мовної картини світу. Так, на пізнішому етапі розвитку тваринна жертва перейшла у словесну, що могло зумовити наступну деетимологізацію деяких формантів. Зокрема, попри ствердіння латерального [л'] у давньоукраїнську добу (у говірках, де відбулося злиття *і й *ы та виник звук [и]), у деяких українських говорах збережена його м'яка артикуляція перед давнім *і, проте переважно в лексемах зі значенням видів рослин і виробленої з них продукції, етимон яких мовець пов'язує з семою *лис*. Це, наприклад, одеське діал. *л'іска* – а) ворота, сплетені з лози, очерету, б) сплетена з лози сітка, в якій сушать фрукти [8, с. 49]; наддністрянське *'ліска*: 1. бот. Ліщина. 2. Хвртка із прутів ліщини. 3. Перекладини із прутів ліщини, на яких сушать яблука. 4. Поміст на саях із ліщинових жердин. 5. Тичка для квасолі. 6. Дранка, якою тинкують стіни. 7. обр. Ліщинова паличка із квітами, яку устромлюють у коровай. 8. Плетена сітка на рибу; *'ліса*: 1. Пліт із прутів. 2. Брама. 3. Хмиз [15, с. 162];

лемківське: *лі'сівка* – *лисичка*, *їстівний гриб* [9, с. 160], а також *ліса*: 1. Плетень из лозы. 2. Камышевая изгородь между двумя котцами. 3. Решетка из деревянных палочек, находящаяся в сушильне для овощей, – на нее насыпаются фрукты; *ліска*: 1. Ум. от *ліса*. 2. Ворота, сплетенные как плетень. 3. Рыболовная плетенка. 4. Орешник. 5. Прут, палка. 6. Известное пространство земли (на огороде, у землекопов и пр.). 7. Раст. *Corylus avellana*; *ліс'ковий* – Из орешника [11, с. 1233–1234].

Припускаємо, що деетимологізація відбулася в давньоукр. період (періодизація за Ю. Шевельовим), коли явище дорсальної палаталізації ще не діяло у південно-західних говорах (адже наведеному ряду слів властива міжморфемна сполука *ск*) через втрату людиною практики регулярного полювання, перехід більшості земель у власність знаті. (Зокрема, на XIII ст. «в руках цієї знаті зосереджено вже чимале отчинне землеволодіння, виникнення якого дослідники датують зломом XI–XII, обережніше – серединою XII століття» [16, с. 17]).

Термін *лисиця* у його початковому вигляді *лис* (< **lisa*) зберігає свою первинну семантику і часто є однозначним. Натомість похідні слова, що утворилися суфіксальним способом, є багатозначними. Нарощення суфікса, ймовірно, пов'язано із забобонами і табу, накладеними на лисицю. Так, «зменшений суфікс **-ica* від **lisa* міг виконувати функцію задобрення звіра» [5, с. 141]. До словотвірного гнізда кореня *лис* також належить ряд похідних слів, утворених від таких зменшено-пестливих суфіксів, як **-ičina*, **-ičь*, **-ęte*, **-ičьka*.

Для давньої людини лісової та лісостепової зон табуйовані тварини були тісно пов'язані з ритуальним місцем – лісом, де полювали на звіра. Тому вона намагалася не лише задобрити табуйовану тварину пестливими звертаннями, а й обманути її. З цією метою вона, з одного боку, ймовірно, прагнула через створення багатьох денотатів, які позначала різними формантами від слова *лис*, дезорієнтувати цю тварину, що, відповідно, зменшувало загрозу від неї у свідомості мисливця; з іншого – з метою вплинути на звіра давня людина могла первинно звертатися до рослини, яка носить таку ж назву, як і предмет полювання (тут лисиця), а отже, духовно зв'язана з його природою. К. Грушевська вказує на те, що «в умовах кам'яного віку вигляди на успіх і перемогу у людини були чи не такі самі, як у звіря», тому «вони хитрували, щоб звір дозволив себе вбити – бо ж правдоподібно первісній людині звірина уявлялася [...]

розумною твариною» [1, с. 31]. Тож виглядає можливим, що найменування лісових рослин шляхом суфіксального нарощення кореня **lis-* побутувало у мисливському середовищі з метою послабити цього звіра.

В українських говірках досі побутують лексеми з коренями *лис-* на позначення лісових рослин:

Назви грибів: наддн. *лишка* («від *лисе* Лисичка») [15, с. 161]; гуц. *ли'сиці* / *лисич'ке* / *с'вічка*, *-і* перев. мн. бот. – *лисичка* (гриб) [2, с. 112]; лемк. *лі'сівка*, *ы*, *ж* – лисичка, їстівний гриб [9, с. 160].

Назви деревовидних кущів і багаторічних трав'янистих рослин: наддн. – *'ліска*: 1. бот. ліщина [15, с. 162]; гуц. – *лиш'к'у* – бот. *Trifolium repens*, конюшина повзуча [10, с. 94].

Споріднене вживання формантів лексеми *лис* на позначення рослин також спостерігаємо в інших слов'янських мовах: «болг. стар., діал. ж. р. *ли'сичина* (< **lisičina* / **lisičiny*) – «рослина *Corydalis bulbosa*», «рослина *Orobanchе*»; сербохорв. діал. *lisičina* ж. р. «назва рослин»; словен. *lisičina* ж. р. «огіркова трава *Vogatto officinalis*»; рос. *ли'сицы* мн. (< **lisa*) «гриби лисички»; болг. діал. *ле'сичи* (< **lisičь*) «лісова рослина *Corydalis solida*» [5, с. 141].

Отже, аналіз табуйованої лексеми *лис* (< **lisa*) свідчить про її первинну спорідненість з лексемою *вовк* (< **volcus*) на підставі двокореневості та багатозначності реконструйованої платформи **ul-pek*, а також семантичної вторинності сигніфіката *лис* у часовому зрізі. Це підтверджує аналіз деяких казок про тварин, де, зокрема, етимологічний аспект виражено кризь призму образного мислення.

У діалектному мовленні досі побутують похідні лексеми від кореня *лис-*, які деетимологізувалися внаслідок регулярного вживання їх мовцями на позначення рослин і господарських виробів із них, поступового припинення мисливської практики (приблизно з давньоукраїнської доби).

Саме похідні лексеми, утворені за допомогою нарощення таких зменшено-пестливих суфіксів, як **-ičina*, **-ičь*, **-ęte*, **-ičьka*, до кореня **lis-*, що їх мисливці вживали для задобрення і послаблення звіра, розвинули додаткові значення слова (часто слугували назвами лісових рослин).

Використаний підхід, що підкреслює діалектичність у розбудові мови-світогляду, може стати у лінгвістиці продуктивним для етимологічних досліджень.

Список літератури

1. Грушевська К. З примітивного господарства [Електронний ресурс] / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – № 1–3. – С. 9–44. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=1053>.
2. Гуцульські говірки : Короткий словник / [укл. Г. Гузар, Я. Закревська та ін.]. – Л. : Інститут українознавства, 1997. – 232 с.
3. Давидюк В. Концепції і рецепції / В. Давидюк. – Луцьк : Твердиня, 2007. – 288 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 томах. / [укл. Р. Болдирев, В. Коломієць та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1 : А-Г. – 631 с ; 1989. – Т. 3 : Кора – М. – 552 с.
5. Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [отв. ред. О.Трубачев]. – М. : Наука, 1988. – Вып. 15 : lětina – lokačъ. – 264 с.
6. Зеленин Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д. Зеленин. – М. : АН СССР, 1937. – 77 с.
7. Казки про тварин [Електронний ресурс] / [упор. І. Березовський ; ред. О. Дей, І. Березовський, О. Гордійчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 575 с. – Режим доступу: <http://proridne.org/folklore/%D0%A2%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8/>.
8. Москаленко А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області (до IV Міжнародного з'їзду славістів) / А. Москаленко. – Одеса : Одеський державний педагогічний інститут, 1958. – 78 с.
9. Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / П. Пиртей ; [упор. С. Турчин]. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
10. Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок : Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2005. – 266 с.
11. Словарь української мови : Т. 1–4 [Електронний ресурс] / [упор. Б. Грінченко]. – К. : 1907–1909. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua>.
12. Тайлор Э. Первобытная культура / Э. Тайлор ; [пер. с англ. Д. Коропчевского]. – М. : Политиздат, 1989. – 573 с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [ред. Б. Ларин, пер. с нем. О. Трубачева]. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1 : А-Д. – 576 с.; 1986. – Т. 2 : Е – Муж. – 672 с.
14. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов ; [пер. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко]. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.
15. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.
16. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – 2-е вид., перепл. і випр. – К. : Критика, 2008. – 412 с.
17. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 805 s.

О. Lebedivna

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF A WORD OF THE *LYS* IN A HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

*In clause the ethymology of a word of the **lys** and his development in a history of the Ukrainian language is characterized. The changes in semantics and word building of this word are analysed, the conclusion about semantic unoriginality of the signification of the **lys** in time cell is made.*

Keywords: ethymology, history of the Ukrainian language, a word of the *lys*, semantics, word building.

Матеріал надійшов 13.11.2013